

УДК 502.211(477.44-751.3)

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ “КАРМЕЛЮКОВЕ ПОДІЛЛЯ”

Мудрак О.В., Щерблюк А.Л.

ov_mudrak@ukr.net

КЗВО “Вінницька академія безперервної освіти” (м. Вінниця, Україна)

alina.shcherbliuk@gmail.com

Актуальність дослідження. Національні природні парки (НПП) є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об’єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. До складу територій НПП можуть включатися ділянки землі і водного простору інших землевласників й землекористувачів. На НПП покладається виконання таких основних завдань: 1) збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об’єктів; 2) створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об’єктів; 3) проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів; 4) проведення екологічної освітньо-виховної роботи [4].

Виклад основного матеріалу. За ФГРУ (2005) НПП “Кармелюкове Поділля” відноситься до Південно-Подільського лісостепу Дністровсько-Дніпровського лісостепового краю лісостепової зони Східноєвропейської рівнинної ландшафтної країни [6].

За ГБРУ (2003) НПП “Кармелюкове Поділля” відноситься до Південноподільського округу дубових лісів та лучних степів Української лісостепової підпровінції Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених лук та лучних степів Лісостепової підобласті Євразійської степової області [1].

Адміністративне розташування. В адміністративному відношенні (подано до 17.07.2020) єдиний на Східному Поділлі НПП знаходиться в межах 2 районів: Чечельницький район: Бондурівська, Бритавська, Вербська, Демівська, Куренівська, Любомирська, Лузька, Стратіївська, Тартацька, Червоногреблянська сільські ради і Чечельницька селищна рада; Тростянецький район: Торканівська сільрада. Парк створено відповідно до Указу Президента України № 1057/2009 від 16.12.2009 р. До території НПП “Кармелюкове Поділля” погоджено в установленому порядку включення 20203,4 га земель державної власності, в. ч. 16518 га земель, які вилучаються у державного підприємства “Чечельницький лісгосп” і надаються парку в постійне користування, а 3685,4 га земель, що включаються до його складу без вилучення згідно з додатком. Парк розпочав свою роботу 19.12.2011 р. відповідно до наказу Міністерства екології та природних ресурсів України № 519 від 12.12.2011 року [11]. Він розташований відносно рівно віддалено від головних промислово-економічних і торгових центрів області.

Площа – 20203,4, фактична площа – 15393,9 га. До складу НПП “Кармелюкове Поділля” входить 5 ПЗОіТ, площею 4809,5 га [11].

Загальна характеристика. Територія природного парку виділена за наступними критеріями: 1) об’єкт має унікальне (репрезентативне) значення для збереження біотичного і ландшафтного різноманіття регіону, генофонду рідкісних і типових рослин; 2) територія розташована на перетині Бузького меридіонального і Степового (Південноукраїнського) широтного ЕК національного рівня; 3) максимальне включення природних територій (біоцентрів) при визначенні природних меж (такими межами є долина р. Савранка і її невеликої притоки на північному сході, межі великих лісових масивів на заході, південною межею є кордон з Одеською областю – від с. Рибки на заході до с. Берізки-Чечельницькі на сході); 4) наявність історико-культурних цінностей [3, 7-8].

Рельєф парку почленований, сильно розвинені яружно-балкові системи. Межиріччя простягаються із заходу і північного заходу на схід і південний схід у вигляді смуг шириною у декілька км. Схили їх круті (нерідко крутизна сягає 20⁰). Абсолютні висоти – 280 м, мінімальні (долина р. Савранка) – 130 м. Долини і заплави річок – добре розроблені, широкі (ширина заплави р. Савранка сягає 1 км), зустрічаються надзаплавно-терасові місцевості з алювіальними відкладами. На плакорах трапляються сірі лісові і темно-сірі лісові ґрунти, чорноземи опідзолені, ч. вилуговані, ч. типові. Сірі лісові і темно-сірі ґрунти зайняті переважно лісовою рослинністю, під якою вони сформувалися. В балках трапляються лучно-чорноземні ґрунти. На надзаплавних терасах подекуди трапляються чорноземи і дернові ґрунти на супіщаних породах [5].

Клімат помірно-континентальний із середньорічною температурою +7⁰С. Абсолютний максимум температури влітку +37⁰С, абсолютний мінімум взимку – 32⁰С. На території парку протікають дві річки – Савранка і Дохна – праві притоки Південного Бугу. Північна межа парку проходить по річці Дохні, західна – по межі Піщанського і Чечельницького районів від річки на південь, вздовж лісового масиву “Торканівська дача” до шляху між селами Дубівка і Бондурівка. Далі вздовж узлісся лісового масиву “Урочище “Куренівська дача” до залізниці. Східна межа парку проходить від межі з Одеською областю і далі вверх проти течії по руслу річки Савранка до місця впадіння безіменної лівої притоки (гирло) в річку Савранка (межа – міст в с. Ольгопіль).

Рослинність і флора. У рослинному покриві переважає лісова рослинність, яка займає 1/3 площі ядра (17987,5 га). Найбільше значення мають збережені в природному стані лісові масиви Червоногреблянського, Стратіївського, Дохнянського, Бритавського лісництв. Складні деревостани мають 2 і більше ярусів з яскраво вираженим підліском. Домінують у лісах дуби – дуб звичайний, дуб скельний; участь граба в лісах відносно невелика. Великі площі лісів з домінуванням дуба скельного – характерна особливість цієї території. Ліси характеризуються виключним багатством дендрофлори. Крім дубів, поширеними породами є ясен високий, клен гостролистий, к. польовий, липа серцелиста. Значно меншу участь у складі деревостанів беруть явір і черешня, що знаходяться у цій місцевості на східній межі ареалу, а також в’яз гірський, в. листуватий, в. пробковий, яблуня лісова, я. рання, груша звичайна. Значну наукову і практичну цінність мають скельнодубові насадження, де в II ярусі деревостану трапляється середземноморський вид – берека, яка в ряді випадків дає до 3-4 одиниць складу

цього ярусу. Такі насадження майже відсутні на території інших заповідних об'єктів України. Підлісок складають клен татарський, свидина криваво-червона, ліщина, шипшина собача, глід кривостовпчиковий, калина цілолиста (гордовина). Особливу цінність мають близькі до корінних насадження із переважанням в підліску кизилу (зімкнутість ярусу підліску варіює від 0,3 до 1), що займають значні площі. Основною лісовою формацією є дубово-грабові ліси. Вони вкривають схили балок, утворюючи типовий екологічний ряд. На вирівняних ділянках переважають зеленчукові, рідкотравні, зірочникові угруповання, на схилах – волосистоосокові. В широких плескатих днищах – ценози з переважанням кропиви жабрійової і цибулі ведмежої. Останні угруповання трапляються по днищах всіх лісових масивів. Вони простягаються широкими смугами і місцями займають значні площі. Ці угруповання з цибулею ведмежою (левурдою) у травостої занесені до ЗКУ. Всього в масивах парку відмічені такі рідкісні фітоценози із ЗКУ: 1) група асоціацій дубових лісів із дуба скельного кизилкових; 2) група асоціацій дубових лісів із дуба звичайного кизилкових; 3) група асоціацій дубових лісів із дуба звичайного татарськокленових; 4) асоціація дубового лісу із дуба звичайного свидиново-парвськоосокового; 5) асоціації грабово-дубового лісу із дуба звичайного плющового та грабово-дубового лісу із дуба звичайного маренково-плющового; 6) асоціації грабово-дубового лісу волосистоосокового та грабово-дубового лісу яглицевого; 7) асоціація мішаних дубових лісів із дуба звичайного ведмежоцибулевих. Ліси, що входять у ці масиви, відзначаються багатим флористичним складом. Перший ярус представлений переважно дубом з участю ясена, явора, клена гостролистого, черешні, нерідко дуба скельного; другий – грабом (з участю клена польового, липи, береки). Через велику затіненість підлісок має фрагментарний характер, у ньому переважає ліщина, черемха, бузина чорна, бруслина європейська. На схилах південної експозиції в угрупованнях із дуба скельного і д. звичайного трапляється підлісок із кизилу з участю калини цілолистої. На особливу увагу заслуговують ділянки, де надземний ярус утворює плющ. Плющові угруповання, характерні для Західної і Південної Європи, знаходяться тут у відокремленому локалітеті на схід від межі ареалу. До рідкісних асоціацій належать і лісові ділянки з переважанням у наземному ярусі барвінку – особливо багато їх у Червоногреблянському лісництві (кв. 36, 51, 52, 60, 61, 69) – та конвалії травневої, яка місцями переважає у травостої на вирівняних ділянках. Загалом в ботанічному заказнику місцевого значення “Червоногреблянський” (площею 1492 га) зростають еталонні насадження на площі 160 га, де є 11 плюсових дерев (з 112, що знаходяться на Вінниччині) Характерною особливістю масивів, що обумовлюють їх високу наукову цінність, є наявність у лісових угрупованнях добре вираженого ядра неморальних субсередземноморських, зокрема, балканських видів. Це робить парк унікальним природним ядром в екомережі України. До таких видів, які знаходяться на цій території на східній та північно-східній межі суцільного ареалу або в локалітетах на схід від межі суцільного поширення, належать у деревостані – дуб скельний, берека; в підліску – кизил справжній, калина цілолиста, свидина кров'яна, плющ звичайний; в травостої – фіалка біла, арум Бессера, півники злаколисті, перлівка одноквіткова, цибуля ведмежа, скополія карніолійська, шоломниця висока, заячий холодок тонколистий, горобейник (егоніхон) пурпурово-голубий, молочай мигдалевидний, осока парвська.

Остання поширена на вирівняних ділянках, здебільшого по краях лісових масивів. Ці реліктові фітоценози мають в Україні локальне поширення – переважно на Придністер’ї. Субсередземноморські і центральноєвропейські види виявлені у весняній флорі масивів – значні площі тут займають синузії підсніжника біло-сніжного, рівноплідника рутвицевидного, наявні куртини сону великого. На особливу увагу заслуговує те, що в Бритавській дачі є значні популяції однієї з найбільш рідкісних рослин флори – бруслини карликової, яка є третинним реліктом, що знаходиться на північній межі ареалу і обумовлює необхідність особливої охорони цього виду, внесеного до ЧКУ [2, 5, 7-9].

Флора території парку багата і різноманітна. Видовий склад трав’янистих рослин різноманітний: айр тростинний, анемона дібровна, барвінок малий, безсмертки однорічні, березка польова, блекота, бобівник трилистий, будяк, бузина трав’яниста, буркун лікарський, валеріана лікарська, вероніка лікарська, вівсюг звичайний, відкаслик татарниколистий, водяний перець, волошка синя, в’язіль різнобарвний, гадюча цибулька китицева, галінсога, гвоздика польова, гірчак перцевий (водяний перець), глуха кропива біла, горицвіт весняний, горлянка повзуча, горошок мишачий, грабельки звичайні, грицики звичайні, грястиця збірна, деревій, дзвоники, дивина скіптеровидна, дурман, жабурник звичайний, жовтозілля звичайне, жовтець повзучий, жовтий осот польовий, звіробій звичайний, зірочки, зеленчук жовтий, їжача голівка багатогранна, калюжниця болотяна, ковила волосиста, козельці великі, комиш озерний, конвалія травнева, конюшина повзуча, к. лучна, копитняк європейський, королиця звичайна, котячі лапки, кропива дводомна, кульбаба лікарська, купина запашна, кушир, латаття біле, латук дикий, лілія лісова, лобода біла, лопух, льонок звичайний, люпин багатolistий, лядвинець рогатий, мак дикий, маруна, материнка звичайна, медунка, меліса, мильнянка лікарська, мишій, молочай, м’ята (кілька видів), нагідки лікарські, нечуйвітер волосистий, оман високий (дивосил), омела, осот, осока (декілька видів), очерет звичайний, очиток їдкий, о. пурпуровий, парило звичайне, паслін солодко-гіркий, первоцвіт весняний, перстач гусячий, петрів хрест лускатий, пижмо звичайне, пирій повзучий, півники болотні, під-біл звичайний, підсніжник звичайний, повитиця польова, полин гіркий, пшінка весняна, рдесник, рогіз вузьколистий, р. широколистий, плаун булавовидний, ромашка лікарська, ряст бульбистий, ряска, собача кропива, сокирки польові, сон чорніючий, спориш, ситник, стрілолист звичайний, суниці лісові, суріпиця, сусак зонтичний, татарник звичайний, тимофіївка, типчак, тонконіг лучний, фіалка запашна, ф. триколірна, фізаліс звичайний, хвощ польовий, х. болотний, хміль, холодок, цибуля ведмежа, цикорій звичайний, цикута отруйна, цмин піщаний, частуха подорожникова, чебрець подільський, череда трироздільна, черсак, чина весняна, чистотіл звичайний, чорнушка польова, шавлія лучна, щавель кінський і ін. Враховуючи специфіку рослинного покриву, в якому домінує лісова рослинність, флористичне ядро утворюють типові та рідкісні, а також занесені до ЧКУ лісові і лучно-степові види рослин. У складі флори багато регіонально рідкісних і лікарських рослин. Географічний аналіз флори ядра показав, що в її складі основу складають види, що належать до неморального і лучно-степового геоелементів – 64,5% і 20,3%. Неморальний геоелемент представлений тут 6 типами ареалів – циркумнеморальним, євразійським, європейським, європейсько-сибірським, середньоєвропейським, субсередземноморським.

Найбільш багаточисельними є види з європейсько-сибірським типом ареалу: медунка темна, яглиця звичайна, дзвоники ріпчастовидні, любка дволиста та ін. Із видів з циркумнеморальним типом ареалу зростають щитник чоловічий, ранник вузлуватий, купина широколиста та конвалія, які в цілому є менш чисельними, порівняно з попередньою групою. На північно-східній межі поширення свого ареалу зростають рівноплідник рутвицелистий, горобина глоговина (берека), дуб скельний, кизил справжній, плющ звичайний, клен-явір, калина цілолиста (гордовина). Лісові масиви парку є місцем зростання популяцій багатьох видів з ЧКУ. Крім згаданих бруслини карликової, фіалки білої, скополії карніолійської, цибулі ведмежої, на особливу увагу заслуговує зростання таких видів ЧКУ, як відкастик татарниколистий, коручка пурпурова, к. широколиста, сон великий, с. лучний, тюльпан дібровний, в'язіль стрункий, ковила волосиста, косарика черепитчасті, скополія карніолійська, лілія лісова, підсніжник білосніжний, гніздівка звичайна, любка дволиста, зозулинні сльози яйцевидні, ковила волосиста, сон лучний, с. великий, клокичка пірчаста, осока затінкова. Реліктовими видами є адоніс (горицвіт) весняний, барвінок трав'янистий, вишня степова, суниця зелені, плющ звичайний. У флорі ядра виявлено ряд регіонально рідкісних видів, які повинні охоронятися, – це ряст Маршаллів, ломиніс цілолистий, зубниця п'ятилиста, півники угорські, лазурник трилопате-вий, фізаліс звичайний, чемериця чорна, чина паннонська, зірочник гайовий. У лісових масивах та на їх узліссях (екотонах) виявлено цілий ряд цінних лікарських рослин. Крім вищезгаданих конвалії травневої, адоніса весняного, барвінку, осоки парвської, які масово зростають тут, трапляються звіробій звичайний, первоцвіт весняний, материнка, цмин піщаний, липа, декілька видів чебреців і деревіїв. Отже, у природному ядрі знаходиться цінний генофонд лікарських рослин. Лісові масиви є лише частиною природного ядра. Тут зростають такі види грибів: білий гриб, підберезник, підосичник, маслюк, печериця, рижик, грузд справжній, лисичка, сиріжка їдка, опеньок осінній, порхавка і ін. [2-3,5,8].

Іншою важливою складовою природних ядер (біоцентрів) НПП “Кармелюкове Поділля” є природні ділянки з лучно-степовою і степовою рослинністю, де трапляються види, внесені до ЧКУ: вишня степова, ковила волосиста, відкастик (дев'ятисил) татарниколистий [9]. Загалом синтаксономічна структура степової рослинності парку включає 7 асоціацій, які належать до 2-х союзів, 1-го порядку і 1-го класу [2].

Непринятною для збереження степів є практика терасування степових схилів і засадження їх деревними породами, зокрема сосною, що було відмічено поблизу смт. Чечельник в балці “Терещуків яр”, адже внаслідок таких робіт порушується структура степових угруповань, зникають рідкісні види, в той же час лісові фітоценози із цих насаджень не формуються, дерева мають пригнічений вигляд і поступово засихають. На території НПП “Кармелюкове Поділля” найбільші площі степові угруповання займають на схилах “Сухої балки”, яка розміщена між смт. Чечельник та с. Дохно. Для збереження степових ділянок на території парку потрібно ввести режим регульованої заповідності, який передбачає періодичне сінокосіння у другій половині літа, що буде стримувати розвиток чагарникового ярусу і сприятиме підтриманню видового різноманіття фітоценозів [2-3]. Включення степових ділянок до території природного ядра РЕМ забезпечує збереження цілісності БР області та підвищує

її репрезентативність.

Фауна. На території парку виявлено 58 видів ссавців, 124 види і підвиди птахів, 10 видів рептилій, 11 видів амфібій. Ядро фауни складають представники лісового і чагарникового комплексів при значній участі видів відкритих просторів (мешканці агроценозів, відкритих схилів ярів і пагорбів), а також синантропних видів. Домінуючими видами ссавців (без врахування мишоподібних гризунів) є заєць сірий, козуля європейська, свиня дика; в помітній кількості представлені кріт, їжак звичайний і лисиця звичайна; трапляються тхір лісовий, куниця лісова, білка, ховрашок, бабак, лось, горностай, борсук. Орнітофауна ядра достатньо багата і різноманітна, особливо на лісових ділянках, де виявлено 64 види гніздових птахів (загальна щільність – 608,9 особин на 1 км², за даними М.Ф. Ковалю). Домінуючими видами в лісових масивах парку є синиця велика (6,7%), вівчарик-ковалик (4,5%), славка чорноголова (3,4%), а також зяблик, вівчарик жовтобровий, соловейко східний, горобець польовий; типовими видами є малинівка, дрізд співочий, жулан, повзик, вівсянка звичайна, щеврик лісовий, зеленяк, вивільга, великий і малий строкатий дятли та ін. Із хижих птахів відносно типовими є канюк і яструб великий; трапляються шуліка чорний і орел-карлик, які занесені до ЧКУ. Зоогеографічний аналіз структури лісового орнітокомплексу показує переважання транспалеарктичних (40,6%) і західнопалеарктичних (40,5%) елементів при значній участі трансголарктичних (7,9%) і напівкосмолітичних (3%) елементів. Західноєвропейські і європейські види складають відповідно 2% і 1% від їх загальної кількості. Фауна плазунів і земноводних вивчена поверхнево. Відомо, що на території парку трапляються вуж звичайний, ящірка прудка, я. зелена, мешкає мідянка, яка занесена до ЧКУ. Земноводні представлені жабою озерною, ж. ставковою, ж. гостромордою, ж. трав'яною, кумкою жовточеревою, ропухою зеленою. В річках і ставках трапляється біля 20 видів риб. Раритетними є такі види тварин, а саме: борсук, горностай, орел-карлик, балабан, мідянка, жук-олень, жук-носоріг та ін. [3,5,10].

Висновок. Подана еколого-географічна характеристика НПП “Кармелюкове Поділля” в межах Східного Поділля показує, що він перебуває в “задовільному” стані і потребує заходів по призупиненню деградаційних процесів для його екосистем. Особливої уваги варто приділити зменшенню антропогенного навантаження на лісові, лучні і лучно-степові екосистеми.

Наразі в парку необхідно проводити наукову діяльність, розвивати різні види екотуризму: пішохідний, велосипедний, кінний, водний, теренкур, історико-культурний й ін., займатися розробкою еколого-пізнавальних стежок (Вишенька та ін.), підвищувати еколого-освітній рівень місцевого населення. Наразі ця робота має бути спрямована на відродження народних традицій в галузі охорони природи та формування дбайливого ставлення до природи рідного краю. Адже парк є природним ядром і “зв’язуючою” ключовою територією (екологічним вузлом) регіональної екомережі Вінницької та Одеської областей.

Використані джерела

1. Дідух Я.П., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Геоботанічне районування України та суміжних територій. *Український ботанічний журнал*. 2003. Т. 60. №1. С. 6–17.
2. Дідух Я.П., Коротченко І.А. Збереження степів на території національного природного парку “Кармелюкове Поділля” (Вінницька область). Пріоритети збалансованого (сталого) розвитку України. М-ли II Укр. екол. конгресу. К.: Центр екологічної освіти та інформації,

2008. С. 271-276.

3. Еталони природи Вінниччини: Монографія. Мудрак О.В., Мудрак Г.В., Поліщук В.М. та ін. За ред. О.В. Мудрака. Вінниця: ТОВ “Консоль”. 2015. 540 с.

4. Закон України “Про природно-заповідний фонд” - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>

5. Заповідні об’єкти Вінниччини. Під заг. ред. О.Г. Яворської. Вінниця: Велес, 2005. 104 с.

6. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України: підручн. К.: Знання, 2005. 511 с.

7. Мудрак О.В. Збалансований розвиток екомережі Поділля: стан, проблеми, перспективи [Монографія]. Вінниця: “СПД Главацька Р.В.”, 2012. 914 с.

8. Національний природний парк “Кармелюкове Поділля”: фотоальбом. Г. Дудник, Г. Іщенко, Л. Марківська, М. Ярославська. Вінниця: ТОВ ТВОРИ. 2019. 64 с.

9. Червона книга України. Рослинний світ. За ред. Я.П. Дідуха. К.: Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.

10. Червона книга України. Тваринний світ. За ред.: І.А. Акімова. К. : Глобалконсалтинг, 2009. 600 с.

11. <http://www.vin.gov.ua/upr-ter> - офіційний сайт Управління розвитку територій та інфраструктури Вінницької ОДА.

Відомості про авторів:

Мудрак Олександр Васильович – доктор сільськогосподарських наук, професор, академік АН ВШУ, завідувач кафедри екології, природничих та математичних наук КЗВО “Вінницька академія безперервної освіти” (ov_mudrak@ukr.net; ORCID: 0000-0002-1776-6120)

Щерблюк Аліна Леонідівна – керівник спеціальності 101 “Екологія” кафедри екології, природничих та математичних наук КЗВО “Вінницька академія безперервної освіти” (alina.shcherbliuk@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1606-4554)